RUSAD 9, 2023, 205-215
Çeviri Makale – Translated Article
Geliş – Received: 03.06.2023 Kabul – Accepted: 30.06.2023 Yayın – Published: 30.06.2023
doi: 10.48068/rusad.1309243

PRENS GORÇAKOV VE KARADENİZ SORUNU, 1866: PATLAMAYAN BİR RUS BOMBASI*

Chester W. Clark[a] Çev. Merve Suna Özel Özcan[b]

Öz

Ruslar, tarih boyunca emperyal yayılımlarını genişletme eğilimini, bulundukları coğrafi alanın çok daha uzak bölgelerine taşıma eğiliminde olmuştur. Bu açıdan Moğol-Tatar idaresinde geçirdikleri yüzyıllar içinde fetih mantığını içselleştiren Ruslar, 18. yüzyılda devletlerini imparatorluğa dönüştürmeyi başardıktan sonra Asya ve Balkan coğrafyası ekseninde hâkimiyet alanlarını genişletme rotalarını oluşturmuşlardır. Bu siyasa kapsamında var olan yapıda büyük güç rekabeti ve devletlerarası ilişkilerde diplomasi ile savaş önemli bir dış politika aracı haline gelmiştir. Özellikle 19. yüzyılda Rusların Osmanlı İmparatorluğu'na karşı politikaları salt Panslavizm'le okunamayacak bir boyuta gelmiş ve emperyal yayıma Doğu Sorunu ile yeni bir anlamlandırma yaratmışlardır. Böylece 1856 Kırım Savaşı ve akabinde Paris Barışı'na kadar geçen sürede Ruslar sistemde Osmanlı İmparatorluğu aleyhine genişlemelerini sürdürmüşlerdir. 1853-1856 Kırım Harbi'nde kendisine karşı birleşen Avrupalı güçler her ne kadar Rusya'yı bir müddet Balkan coğrafyası ve dolayısı ile Osmanlı İmparatorluğu'ndan uzak tutmuş gibi görünse de Rus zihin dünyasında Karadeniz ve Balkan coğrafyası sıcak denizlerin güzergâhı olarak önemini muhafaza etmiştir. Nitekim bu çalışmada 1853-1856 Kırım Savaşı sonrasında Rusların reel politik alanda istemedikleri bir

* Bu çalışma; Cherter W. Clark, "Prince Gorçakov and the Black Sea Question, 1866. A Russian Bomb that did not Explode," *The American Historical Review* 48/1 (1942): 52-60 (Doi: 10.2307/1843248) künyeli makalenin çevirisidir. Clark'a ait söz konusu makale, Yakın Doğu Sorunu kapsamında ve Karadeniz bölgesinin öneminin Rus tarihi ekseninde daha somut bir şekilde idrak edilmesi açısından oldukça değerlidir. Ayrıca çalışma, 1815'te kurulan Viyana düzeni sonrasında Avrupa'da büyük güçlerden biri olarak öne çıkan Rus İmparatorluğu'nun 1866 yılı itibarıyla yürüttüğü Doğu siyasetinde takip etmeye başladığı stratejiyi ortaya koymaktadır. Bilindiği üzere 1853-1856 Kırım Savaşı'nda başta İngiltere ve Fransa olmak üzre Avrupalı devletler, bir süre önce Napolyon'a karşı aynı safta yer aldıkları Rus İmparatorluğu'na karşı Osmanlı İmparatorluğu'nun tarafında yer almış ve Rusya'nın bu savaştan mağlup ayrılmasına sebep olmuşlardı. Savaş sonunda imzalanan Paris Antlaşması ile de Karadeniz tarafsızlaştırılarak Rusya'nın güneye inme hedeflerinin önün hukuki engel çekilmişti. Bunun üzerine de Rusya, dış politikada Balkan coğrafyasın ve sıcak denizlere inme yaklaşımına bir süre ara vererek yönünü Orta Asya ve Uzak Doğu coğrafyasına çevirmek durumunda kalmışsa da diğer taraftan Karadeniz ve Balkanlar ile ilgili olarak Paris Barışı'nın getirdiği hukuki sınırlamaları ortadan kaldırmak için uygun koşulları kovalamıştır. Buradan da anlaşılacağı üzere Ruslar, Paris Antlaşması'nın Karadeniz havzası üzerinde Rusları dışarıda bırakan kararlarını kalıcı görmemiştir. Antlaşma sonrası süreçte Rusya'nın Paris Antlaşması'nın hükümlerinden kurtulma yolunda izleyeceği politika ve stratejilerde ön plana çıkan dönemin önemli devlet adamlarından birisi de Prens Aleksandr Mihayloviç Gorçakov olmuştur. C. W. Clark'ın Türkçeye tercüme ettiğimiz bu çalışması da esasında Rus İmparatorluğu'nun söz konusu politik değişim sürecinde Prens Gorçakov'un uluslararası alanda diplomasiyi kullanma hamlelerine yer vermektedir. Bu çerçevede makale bir yandan Avrupa ve Rus İmparatorluğu arasında Kırım Savaşı ile yaşanan diplomatik kopmayı, bir yandan da Rusya'nın dış politikasında Gorçakov'un teklif ettiği revizyonist adımlarını göstermekte, dolayısıyla da Rusların I. Petro'ya dayandırılan "sıcak denizlere inme" hedefinin 19. yüzyılın ikinci yarısında Rus devlet adamlarının zihnindeki yerini ortaya koymaktadır. Çalışma kapsamında gerekli yerlerde bazı kavramları açıklama amacıyla bilgiler sunulmuştur.

[a] State University of Iowa. Chester W. Clark, Alman ve Doğu Avrupa tarihi alanlarda çalışmalar yapmış önemli bir akademisyendir.
[b] Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Kırıkkale/Türkiye, mervesuna@yahoo.com

(cc) BY-NC-ND

anlaşamadan kurtulma adımları ele alınmaktadır. Özellikle bu dönemde Prens Aleksandr Mihayloviç Gorçakov, Karadeniz sorunu olarak adlandırılan konuyu çözme adına büyük bir hamle planlamıştır ki bu durum konjonktürel gelişmeler ekseninde gerçekleşmemiştir. Dönemin önemli devlet adamlarından Prens Gorçakov'un hamlelerinin incelendiği bu çalışma döneme farklı bir bakış açısı sunacaktır. İlgili çalışma salt tarihsel bir döneme değil, aynı zamanda uluslararası ilişkiler bağlamında diplomatik ilişkilerin farklı bir yönünün görülmesi ve dönemin siyasi tarihine ışık tutması açısından önemlidir. 1866-1870 yılları arasında Rus diplomat Gorçakov'un sistemde Rusya lehine yaratmak istediği değişimin incelendiği bu çalışma, Karadeniz meselesine dair Rusların zihin dünyası ve politik hamlelerinin ulaşacağı son noktayı ortaya koymaktadır. Son olarak çalışmanın tarihsel olarak yayınlandığı dönemin önemi de göz önüne alındığında II. Dünya Savaşı süreci içinde konunun bu şekilde öne çıkması da ilgi çekicidir. Bu kapsamda çalışma, yayınlandığı dönem koşulları ve şartları noktasında okuyucuya farklı bir vizyon sunmaktadır.

Keywords: Rus İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu, Karadeniz Meselesi, A. M. Gorçakov.

.



PRINCE GORCHAKOV AND THE BLACK SEA QUESTION, 1866: A RUSSIAN BOMB THAT DID NOT EXPLODE

Abstract

Throughout history, Russians have tended to expand their imperial ambitions far beyond their immediate geographical vicinity. During the centuries under Mongol-Tatar rule, they internalized the logic of conquest. From the 18th century onwards, following the establishment of the Russian Empire, they charted their expansion routes primarily in the Asian and Balkan regions. This policy framework made great power competition and diplomacy practical foreign policy tools in interstate relations. Particularly in the 19th century, Russian policies towards the Ottoman Empire went beyond mere Pan-Slavism, and the concept of imperial expansion took on a new dimension with the Eastern Question. Thus, from the Crimean War of 1853-1856 and the subsequent Paris Peace Treaty, the Russians continued their expansionist pursuits against the Ottoman Empire. Although nationalist approaches triggered by the unification of Europe against Russia in the wake of the Crimean War temporarily kept them at bay from the Balkan region and, consequently, the Ottoman Empire, the Black Sea and the Balkan region remained vital in the Russian psyche as routes to warm seas. Indeed, this study examines the steps taken by the Russians to extricate themselves from an unwanted settlement framework in realpolitik following the Crimean War of 1856. In particular, it delves into the manoeuvres of Prince Aleksandr Mikhailovich Gorçakov, a prominent figure and statesman of the era, offering a different perspective. This study examines Gorçakov's proposed changes to the system between 1866 and 1870. It aims to shed light on the Russian perspective and political actions related to the Black Sea Issue, focusing on changes that would benefit Russia. On the other hand, it considered the importance of the period in which the relevant study was published historically; it is also interesting that the subject came to the fore this way during the Second World War. Therefore, it also offers the reader a different vision regarding the terms and conditions of this period.

Keywords: Russian Empire, Ottoman Empire, Black Sea issue, A. M. Gorchakov.

BY-NC-ND 4.0

❋ ❋ ❋

КНЯЗЬ ГОРЧАКОВ И "ЧЕРНОМОРСКИЙ ВОПРОС" (1866): РОССИЙСКАЯ БОМБА, КОТОРАЯ НЕ ВЗОРВАЛАСЬ

Аннотация

На протяжении истории русские стремились расширять свою империю, в том числе за пределы непосредственного географического окружения. Столетия монголо-татарского правления способствовали освоению логики завоевателей. С XVIII века, с учреждением империи, Россия расширялась, сделав конкуренцию великих держав и дипломатию практическими внешнеполитическими инструментами в межгосударственных отношениях. В 19 веке российская политика в отношении Османской империи вышла за рамки простого панславизма. Концепция имперской экспансии приобрела новое измерение с "восточным вопросом". И после Крымской войны 1853-1856 годов, и последующего Парижского мирного договора русские продолжали действовать против Османской империи на Черном море и на Балканах. Хотя националистические подходы, вызванные объединением Европы против России, ее временно и сдерживали, но эти действия оставались для русских жизненно важными в связи с маршрутами к теплым морям. В этом исследовании внимание уделяется шагам, предпринятым Россией для выхода в реальной политике из нежелательных рамок урегулирования после Крымской войны. Проводится анализ "маневров" видного государственного деятеля, князя Александра Михайловича Горчакова в 1866-1870 годах, направленных на изменения в системе международных отношений. Статья дает ценную информацию о российской точке зрения и политических действиях, связанных с проблемой Черного моря, в интересах России.

Ключевые слова: Российская империя, Османская империя, "Черноморский вопрос", А. М. Горчаков.

❋ ❋ ❋

Giriş

Eylül 1866 tarihinde Rus Çarı'nın Yazlık Saray'ında sınırlı katılımcılı ve gizli bir toplantıda (konseyde) görüşülen konu eğer hayata geçirilmiş olsaydı, Prens Gorçakov, Avrupa'nın bütün şansölyeliklerini sarsacak, genel bir savaşı pekâlâ başlatabilecek ve haritada geniş çaplı değişiklikler yaratabilecek bir diplomatik hamleyi gündeme getirmiş olacaktı. Dönemin Rus Şansölye Yardımcısı ve Dışişleri Bakanı tarafından 1866'da St. Petersburg yakınlarındaki Tsarskoye Selo'da önerilen bu eylem, 1856 Paris Antlaşması'nın Karadeniz'i etkisiz hale getiren maddelerinin açık bir şekilde reddedilmesiydi.[1]

[1] "Proposition du Prince Gortchakow quant à la revision du traité de 1856 examinée en Septembre 1866 sous la prèsidence de S. M. l'Empereur âTsarskoé Sélo dans un comité composé de S. A. I. Mgr le Grand Duc Constantin, de Mr le Ministre de la Guerre et de celui des Finances et déclinée a l'unanimitê par ces Messieurs, çomme dangereuse dans les circonstances politiques du moment. Le Ministre des Finances a personnellement ajouté que toute agitation politique qui surgirait en ce moment serait funeste pour notre crédit. Le Prince Gortchakow a maintenu ses convictions et l'Empereur a daigné lui dire qu'Ils les partageaient [sic] personnellement. Toutefois en presence de l'unanimité des autres opposants, la proposition n'eut pas de suite. 16 Mai 1868 Gortchakow Remis par la chancellerie le 5/1 2907." Bu memorandum, sekreterya aracılığı ile yazılarak Gorçakov tarafından imzalanmıştır. Gorçakov'un söz konusu diplomatik eylem ile ilgili önerisini açıklayan başka bir belgeye eklenmiş ya da onunla aynı zarf içine

BY-NC-ND 4.0

Daha sonra 1870'te başarıyla uygulamaya konulan bu eylemin, çeşitli kaynaklarla birlikte arşivlerde yeni bulunan ve aşağıda yer alan memorandumdaki ifadeler çerçevesinde ele alındığında II. Aleksandr'dan çok Gorçakov tarafından başlatıldığı ortaya çıkmaktadır. İlk kez Eylül 1866'da tasarlanarak kâğıda dökülen bu fikre Büyük Dük Konstantin ile dönemin Savaş ve Maliye bakanlarının[2] karşı çıktığı, Çarın ise çoğunluğun iradesine boyun eğdiği görülmektedir. Ancak Çar, Gorçakov'un amaçlarına kişisel sempatisini ifade etmişse de onun önerdiği yöntem veya bu parlak fikrin zamanlaması konusunda onunla hemfikir değildi. Kısacası; rakipleri ve genel olarak da tarihçiler tarafından mevcut bir soruna ilişkin somut çözüm üretmeden sadece uygun bir dille genel ve uzun değerlendirmeler yapan[3] ve kançılarya diplomatı olmakla suçlanan bu devlet adamı, 1866'da eylemi söze tercih etmiş, ancak Çar tarafından desteklenmemiştir.

Goriainov'un[4], yetkin eserinde tespit edebildiği kadarıyla başka herhangi bir çalışmada veya Rusya dışındaki diğer arşivlerin gizli belgelerinde bu önemli memoranduma dair bir veri, bilgi ya da herhangi bir iz yoktur. Ancak o dönemde ve 18. yüzyıldan itibaren ve hatta günümüzde de düşünen her Rus açısından Karadeniz sorununun asli önemi göz önüne alındığında Rus yazarların sessizliği daha da şaşırtıcıdır.

Sorun özellikle 1860'larda daha da baskılayıcı bir hal almıştır. Kırım Savaşı'nın yıkımlarının kendilerini zorladıkları 1856 Paris Antlaşması'nı kabul etme durumunda kaldıkları andan itibaren, hem II. Aleksandr hem de Gorçakov bu anlaşmanın revize edilmesinin yollarını aramaya karar vermişlerdi. Rusya gibi büyük bir güç için güney kıyılarındaki müstahkem mevkilerde savaş gemileri inşa etmenin yasaklanması çok küçük düşürücü görünmekteydi. Yenilmiş bir ulusun anlaşmayı zorla bozmayı yıllarca bekleyemeyeceği için Çar ve Başbakanı, tüm dikkatini diplomatik yollarla antlaşmanın Rusya açısından en sorunlu görünen iki hükmünün gözden geçirilmesini sağlamaya yönelttiler. Bunlar Besarabya'nın Moldova'ya[5] bırakılan kısmının iadesi ve de özellikle Karadeniz ile ilgili hükümlerin yürürlükten kaldırılmasıydı. Bundan sonra ne zaman bir Avrupa kongresi gündeme gelse, Gorçakov bazı diplomatik değişikliklerle bu hedefleri koruma altına alabileceği umuduyla toplantısını devam ettirmek için acele etmiştir.[6]

Ancak 1856'dan sonra 20 yılda fiilen hiçbir genel kongre toplanmamış ve Büyük Britanya ise herhangi bir şekilde Karadeniz sorununun öncelikli tartışma konusu olacağı herhangi bir dar kapsamlı konferansın gündeminden uzak kalmak için özenli bir çaba

koyulduğu anlaşılmaktadır. Bu toplantıdan 20 ay sonra dikte edilerek yazdırıldığı ve muhtemelen Şansölyenin gizli evrakları arasında yer alan evrakın, 1907'de muhtemelen başka biri tarafından yazılarak son aşamada diplomatik belgeler arasında tasnif edildiği sanılmaktadır. Orijinal metinin bulunduğu yer; *Arkhiv Revoliutsii i Vneshnei Politiki*, Moskova, SSSR'dir. (Bundan sonra R, ARVP olarak anılacaktır). Ç.N.: Buradaki durum Prens Gorçakov'un 1856 Antlaşması'nın revizyonuna ilişkin önerisidir ki o dönem içine bunun reddedildiği görülmektedir.

[2] Büyük Dük Konstantin Nikolayeviç, Çar'ın erkek kardeşidir. Savaş Bakanı Nikolay Milyutin, Maliye Bakanı ise Michael von Reutern (Mihail Reitern)'dir.

[3] Ç.N.: Burada kullanılan "*Being a mere phrasemaker*", kişinin icraatta bulunmadığı yani sözlerden oluşan şekilde yapacaklarını anlatan bir ifadedir. Ancak kullanılan kançılarya diplomat terimi evrak işlerini yürüten kişi olması bakımından daha doğru bir karşılıktır.

[4] Eylemin "uzun süredir üzerinde düşünülmüş" olduğuna dair nadir ipucu, Gorçakov'un 1870'te yardımcısı Jomini'ye yaptığı açıklamada mevcuttur. Bk. S. Goriainov, *Le Bosphore et les Dardanelles* (Paris, 1910), 161.

[5] Ç.N.: Burada Paris Barış Konferansına değinmekte fayda var. Osmanlı ve Rus imparatorlukları arasında yaşanan Kırım Harbi sonrasında imzalanan 1856 Paris Antlaşması ile Karadeniz tarafsızlaştırılmış, böylece Ruslar Karadeniz'deki hâkimiyetini kaybetmiştir. Anlaşma elbette bununla sınırlı değildir. Rusya'nın işgal ettiği topraklardan çekilmesi, Eflak ve Boğdan'ın iç işlerine karışmadan özerklik verilmesi de önemli maddeler arasındadır.

[6] Goriainov, *Le Bosphore*, 144-148.

BY-NC-ND 4.0

göstermiştir. Bunda sonraki sürece bakıldığında, farklı dönemlerde Fransızlar, Avusturyalılar ve Prusyalılar anlaşma maddelerin Rusya lehine değiştirilmesine karşı çıkmayacaklarını ima etmişlerdir. Yine de Çar'ın duyguları ve Gorçakov'un çabalarına rağmen, Fransa'nın alt edildiği ve İngiltere'nin izole edildiği 1870 Fransız-Alman Savaşı'na kadar, onların onulmaz taleplerinin gerçekleştirilmesi pek mümkün olmamıştır. Ancak, Rusların 1856 Karadeniz hükümlerini feshettiklerini nihayet 1870 Ekim'inde duyurmaları Avrupa'da, neredeyse dört yıl önce Eylül 1866 tarihinde Gorçakov tarafından hazırlanıp fitili ateşlenmiş bir bomba etkisi yaratmıştır.[7] Bu eylem, esasında o dönemde Çar'ın ve başbakanının genel politikalarında çarpıcı bir değişiklik gerektireceğinden, "acil koşulların" daha yakından incelenmesini gerektirmekteydi.[8]

1866 yazının dikkat çeken olayı, Bismarck'ın Avusturya'ya karşı bir savaş ilanıdır. Çar'ın haziranda savaşının öncesi ve sonrasındaki gelişmeler karşısındaki tepkisi, Bismarck'ı tedirgin edecek şekilde, Rusya'yı Avrupa'nın barışının savunucusu konumuna getirmiştir. Aleksandr ve Gorçakov, Avrupalı taraf güçlerin rızası olmadan anlaşmaların değiştirilemeyeceği fikri sebebiyle desteklerini alabilmek için İngiltere ve Fransa'yı harekete geçirmeye çalışmışlardır.[9] Özellikle Aleksandr'ın akrabaları olan Alman hükümdarlarının konfederasyonunu kuran 1815 anlaşmalarına (diğer şeylerin yanı sıra) atıfta bulunmuşlardır. 1866 yılı temmuz ayı başlarında, bu konfederasyon Moltke'nin ordularının iğneli tüfekleri (needle guns)[10] altında ezilmektedir ve Çar da bahsi geçen 1815 Anlaşmalarının değiştirilmesine yönelik desteği karşısında Fransa, İngiltere ve Prusya'nın 1856 Paris Anlaşması'nın değiştirilmesi hususunda rızasını almak istemiştir.[11]

Ancak Ruslar, diğer güçleri bu alışverişe dâhil etmeyi başaramamıştır. Temmuz ayı sonlarında kongre önerileri evrensel olarak reddedilmiştir. İngiltere, Bismarck'ın Almanya'daki "haksız iktisaplarına" dahi itiraz etmeyecektir. III. Napolyon, muzaffer Prusyalılarla mümkün olan en iyi pazarlığı yapmak için acele etmiş ve Aleksandr'ın elçisine onlara karşı hiçbir durumda güç kullanmayacağına dair güvence vermiştir.[12] Fakat Ruslar için en önemlisi, Hohenzollern Prensi Charles'ın, Rusya'nın tam sınırlarında Romanya tahtına çıkma çağrısını kabul ederek güçlerin iradesini yok sayabilecek olmasıdır. Çar ve Başbakan'ın yaklaşımına göre, burada gerçekten de nefret edilen Paris Antlaşması'nın aleni bir ihlali söz konusuydu. Sonunda yasalara uyan uluslararası politikalarından (legalistic international policy) vazgeçmeye karar verdiler. Gorçakov, "Rusya, bugüne kadar oynadığı bir rol olan, diğer ulusların nefreti ve şüphesinden başka

[7] Söz konusu dönemde Rusların bu tarz bir girişimde bulunmaları uluslararası alanda büyük tepkilere neden olacak önemli bir durumdu. Fakat özellikle Alman milli birliğinin sağlanma süreci düşünüldüğünde bu durumun tıpkı Otto Von Bismarck'ın Alman milli birliğini sağlamada konjonktür ve reel politiği iyi okuması gibi bir süreçle yönetildiği söylenebilir. Ruslar yönlerini Orta Asya'ya çevirmiş olsa da esasında Karadeniz başta olmak üzere sıcak deniz planlarına veda etmemişti.

[8] 1866 yazında Rusya'nın diplomasisine dair anlatım zorunlu olarak basitleştirilmiştir. *Central European Affairs* dergisinde yayınlanacak olan "The Reaction of Europe to Prussian Expansion in 1866" başlıklı makalede daha kapsamlı incelenecektir.

[9] Goriainov, *Le Bosphore*, 160.

[10] Ç.N.: Prusya'ya ait arkası kurmalı iğneli bir silah türü olan Dreyse Tüfeği, Herr von Dreyse tarafından icat edilmiştir. O dönemde Prusya'nın bu tüfeklere sahip oluşu, teknolojik bakımdan Prusya'nın Danimarka ve Avusturya karşısında üstünlük kurmasında önemli rol oynamıştır. Bk. *The Needle-Gun and Cartridge*, 1866.

[11] R, ARVP, "Gorchakov to Oubril, Russian minister in Berlin," telegram, July 21 [Aug. 2], 1866.

[12] III. Napolyon'un Temmuz ve Ağustos 1866'da Paris'teki Rusya Büyükelçisi Baron Budberg'e tekrarlanan ifadeleri. Bk. R, ARVP, 1866.

BY-NC-ND 4.0

bir şey elde edemediği "Hukuk şampiyonu" rolünden bıktı"[13] diye yazmıştır. Fransız büyükelçisine Çar'ın artık "salt Rus siyaseti (politique purement russe)" benimseyeceğini söylemiştir.[14]

Çar Aleksandr ve Prens Gorçakov'un nihai hedeflerine ulaşmayı umarak başvurdukları ustalıklı istismar nedeniyle iki uluslararası sorun ortaya çıkmıştır. İlk olarak Doğu sorunu; Girit'teki Yunan isyanının patlak vermesi Avrupa'nın ve özellikle Rusya'nın dikkatini bölgeye çekmeye zorladı. Balkan milletlerinin Türklerin hâkimiyetini yıkmak için bu fırsatı kullanmaları çok yakın bir ihtimal (imminant) halini aldı. Rusya, kendi itibari açısından Yakın Doğu'da (Near East) başka güçlerin inisiyatif üstlenmesine izin veremezdi.[15] Diğer taraftan aynı zamanda Avrupa'nın batısında başka ihtilat daha ortaya çıkmıştır. Napolyon, Bismarck'ın savaşı esansında Fransa'nın tarafsızlığı ve Avusturya ve İtalya ile barışın düzenlenmesi konusundaki hizmetlerinden ötürü Berlin'e bir fatura çıkartmıştı. Bismarck, Napolyon'un taleplerini derhal reddetmiş, ortaya çıkan bu açmaz da alacaklı Fransa ve borçlu Prusya'nın her ikisini St. Petersburg'dan destek arayışına itmişti. Napolyon, Çar'a yazdığı kişisel bir mektupta, onunla bir anlaşmaya varma arzusunu ifade etmiş ve Rusya'dan talebi karşılığında Fransa'nın "Yakın Doğu'da avantajlar" sağlayabileceğine dair liberal ipuçları vermiştir. Birkaç gün sonra Bismarck, Ruslara daha somut tekliflerde bulunmuş ve Rusların dikkatlerini ilhak için uygun bir alan olarak Avusturya Galiçya'sına ve daha da ilginç olarak Besarabya'nın kaybedilen kısmına yöneltmiştir. Eşzamanlı olarak Bismarck, General Manteuffel'i bu öneriyi doğrudan Çar'a sunması için St. Petersburg'a yollamıştır. Muhtemelen sonradan aklına gelen Karadeniz hükümlerinin feshedilmesini de iyi bir tedbir olarak önermiştir.[16]

Çar ve bakanı, içten içe memnuniyetle ancak uygun bir ihtiyatla, Paris ve Berlin'den aldıkları tekliflerle Yakın Doğu'da ne olacağını görmek için beklemişlerdi.[17] Eylül ayı başlarında Girit'te yeni ve daha şiddetli bir isyan patlak verdiğinde kamuoyu her yerde Rusya'nın hızla harekete geçmesini beklemiştir. Yunan hükümeti ve Konstantinopolis'teki (İstanbul) "tez canlı" Büyükelçi İgnatyev'in baskısıyla Gorçakov, daha güçlü bir kampanya planlamıştır.[18]

Sınırlı bulgular dâhilinde yeniden oluşturabildiğimiz kadarıyla Gorçakov'un planı, Türkiye'deki Hıristiyan nüfusun durumu ile ilgili geniş bir tartışma başlatmak ve hatta belki de Rusya'nın Bükreş'te Prens Charles'ı hükümdar olarak tanıması karşılığında Besarabya'nın iadesini talep etmektir ve kesinlikle 1856 antlaşmasının Karadeniz

[13] Rus genelgesinden alıntı, 16/28 Ağustos, *Origines diplomatiques de la guerre de 1870-1871*, XII (Paris, 1921), 210.
[14] Talleyrand to Drouyn'a, 14 Ağustos. Bk. *Origines diplomatiques de la guerre de 1870-1871*, XII (Paris, 1921), 104.
[15] III. Napolyon'dan II. Aleksandr'a mektup, "Tuileries Sarayı", 16 Temmuz 1866. R, ARVP; Lefebvre de Behaine tarafından bildirilen Fransız teklifleri, Berlin'deki Fransız saldırısı (Oubril'den Gorçakov'a mektup-gizli Berlin, 18/30 Temmuz, 1866, R, ARVP.)
[16] Oubril'den Gorçakov'a mektup, No. 261, Gizli, Berlin, 26 Temmuz- 7 Ağustos1866, R, ARVP; Gorcakov'dn Oubril'e mektup, 9 Eylül [2I], 1866, R, ARVP. Manteuffel'in misyonuyla ilgili Prusya kaynakları şunlardır: *Die Begriindung des deutschen Reiches* V (Berlin, 1913), 284-286; *Otto von Bismarck, Die gesammelten Werke* VI (Berlin, 1929), Nos. 543 and 57I; *Die auswiirtige Politik Preussenis* VIII, ed. H. Michaelis (Oldenburg, 1934), Nos. 3 and 5.
[17] Eylül ayında ihtiyatlı bir şekilde İngiltere ve Fransa'ya Konstantinopolis'te ortak bir baskı çağrısında bulundular ve tarafsız cevaplar almışlardır. Bk. Gorçakov'dan Budberg'e, 20 Ağustos/1 Eylül, *Origines diplomatiques* XII, 249-253; Fr-ezals'tan La Valette'ye, 10 Eylül, *Origines diplomatiques* XII, 279.
[18] Yunan politikası için bk. Driault & M. L'Heritier, *Histoire diplomatique de la Grece* III (Paris, 1925), 182-183. İgnatyev'in baskısı için: Alexander Onou, "The Memoirs of Count N. Ignatyev," *Slavonic Review* X (1931): 392-393; B. H. Sumner, "Ignatyev at Constantinople, 1864-1874," *Slavonic Review* XI (1932): 346-347.

BY-NC-ND 4.0

maddelerini geçersiz kılmaktır. Gorçakov, muhtemelen eylül ayının son haftasında birçok yetkiliye notlar hazırlamış, bunları Aleksandr'ın onayına sunmuştur.[19] Bu taslaklarda ses getiren ve iyi seçilmiş ifadelerle Gorçakov, Rusların artık Karadeniz ile ilgili 1856 hükümlerine bağlı kalmama kararlılıklarını ve "Doğu'yu karıştıran sorunlara barış ve ilerlemenin genel çıkarlarına uygun bir çözüm getirmek" adına Avrupa Uyumuna/Ahengine (Concert of Europe) katılmaya hazır olduklarını ifade etmiştir.[20]

Gorçakov, hazırlamakta olduğu bu girişimin büyük bir yankı uyandıracağından şüphe duymamıştır. Ancak Gorçakov, Rusya'nın iradesinin böylesine güçlü bir şekilde ifade edilmesinin yalnızca dostlarını değil, aynı zamanda güçleri ve Balkan halkları arasındaki kararsızları da yanına çekeceğini tahmin etmiş olmalıdır. Bu durum Rusya'nın rakiplerinin kafasını karıştırırken Rusya'nın Girit'in durumu ve Yakın Doğu sorunu üzerine yakında başlatmayı planladığı tartışmalarda görece diplomatik ağırlığını artıracaktı.

Eylül 1866'da böylesine şaşırtıcı bir eylemin başarı şansı ne olabilirdi? Gorçakov, zarar görmüş Avusturya'dan az tepki geleceğini, hatta *kâğıt üzerinde protestoların* (paper protests)[21] beklenmesi gerektiğini düşünmüş olmalı idi. Türkiye ve İtalya ise daha güçlü rakipler açısından uydu durumunda olmaları noktasında değerlendirilmişti. [22] Prusya'nın güçlü yardımı, Bismarck'ın önerileriyle sağlanmıştı. İngiltere ise alevlense de Fransa'nın yardımı olmadan savaşmayacaktı. Napolyon ne yapacaktı?

İşin püf noktası da buydu. Napolyon'un anlaşmaya yönelik ipuçları ve doğuda Rusya'ya tavizlerde bulunma teklifi, karşılığında eşdeğer bir ima taşımaktaydı. Rusya ona ne sunabilirdi? Gorçakov pekâlâ şu noktaları zihninde berraklaştırmış olabilirdi: i) Aleksandr'ın Stuttgart'ta 1857'de Fransa'ya düşman bir koalisyona katılmama sözünün yenilenmesi; ii) Fransa'nın kuzey sınırlarındaki bazı Belçika kalelerinin Fransızlar tarafından işgaline onay verilmesi; iii) belki de İngiltere'nin Belçika'nın bütünlüğü için savaşması durumunda Fransa-Rusya-Prusya arasında üçlü ittifak kurulması bile olabilirdi.[23] Muzaffer Prusya ordusunun yardımına güvenen Rus şansölye yardımcısı, çoğu askeri birliği hâlâ Meksika'da denizin ötesinde bulunan Fransız İmparatoru'nun *Karadeniz darbesini* olabildiğince büyük bir istekle kabul edeceğini ve İngiltere ile Türkiye'yi bloke etmede Çar ve Prusya kralına katılacağını umut etmekteydi. Son gelişmelerden büyük bir sorun ortaya çıkabilirdi, ama Gorçakov savaş olmayacağını

[19] Bu taslakların kesin tarihi belirsizdir. Viyana'ya gönderilecek olan notun taslağında kurşun kalemle "Eylül 1866" yazmaktadır. Bu taslak, nihayet Ekim 1870'te Viyana'ya gönderilen taslağa neredeyse tamamen benzemektedir (*Das Staatsarchiv* XX (1871), 115-116'da basılmıştır.) Sadece Baron Jomini tarafından yapılan birkaç düzeltme ve eklemelerle değiştirilmiştir. "Mensdorff" (1866'da Avusturya Dışişleri Bakanı) yerine "Beust" olarak değiştirilmiş ve 1866'dan sonraki olaylar eklenmiştir.

[20] Rus Genelgesi, 19/31 Ekim 1870 tarihli (taslak 1866) basım: *Das Staatsarchiv* XX, 116.

[21] Ç.N.: Burada kavramsallaştırmadaki temel vurgu herhangi bir anlamlı eylemden ziyade, Protestonun yalnızca sembolik olduğu vurgusudur. Dönem itibari ile bu yargı ya da ifade mantıklı olabilir. Çünkü kâğıt protestolar olarak ifade edilen durumların gerçek sonuçlarından yoksun olduğu algısı ortaya çıkmaktadır.

[22] Ç.N.: Gorçakov'un yaklaşımı noktasında Türkiye olarak belirtilen Osmanlı İmparatorluğu ve İtalya'nın meseleyle ilgili katılımları sınırlı olan ve dönemin diğer güçlerini destekleyen uydu devletler olarak görüldükleri düşünülmektedir.

[23] F. Charles-Roux, *Alexandre II, Goritchakog, ct Napoleon III* (Paris, 1913), 401, 408, 414; Gorçakov'dan Oubril'e 3 Ağustos [15], 1866, R, ARVP.

umuyordu ve ona göre Doğu sorunuyla ilgili tartışmalar başladığında Rusya "onur ve itibarını" geri kazanacaktı.

Ve hatta Gorçakov'un hayal gücü daha da ileri giderek ve bir savaş sonucunda Almanya'nın birleşmesi, Belçika'nın Fransa ile birleşmesi, Antwerp'in İngiltere'yi yatıştırmak için Hollanda'ya geçmesi, Avusturya'nın Bosna'yı işgal etmesi, Besarabya ve Balkan Hristiyanlarının Sultan'dan[24] bağımsızlıklarını kazanmaları noktasına varmıştır.[25] Berlin'de bir Bismarck ve Belgrad'da bir Michael Obrenoviç ile Avrupa haritasını yeniden çizmek için yalnızca Aleksandr'ın inisiyatifine ihtiyaç vardı. Düşünüldüğünde, 1870, 1878 ve sonraki olayların iç içe geçmesi, pekâlâ 1866 yılındaki bu Rus sürprizinin sonucu olabilirdi.

Ancak Gorçakov'un öngörüsü o kadar da hızlı gerçekleşmeyecektir. Çar, kısmen "meşru" vicdan azabından kısmen de daha pratik kaygılardan dolayı bakanının bu cüretkâr önerisinin çekiciliğine rağmen, Karadeniz için savaş riskini göze almadan önce daha güçlü bir ekonomik temel ve stratejik anlamda demiryolları inşa etmeye karar verdi. Yaşlanan şansölye yardımcısı, yenilgisini nezaketle kabullenmiş ve son kararını vermiş olan Çar önünde kendini savunmak yerine eylemsizlik politikasına yönelik İgnatyev ile diğerlerinin düşmanca eleştirilerini sükûnetle karşılamıştır.[26] Ancak bu, Gorçakov'un genel anlamda dış politikası için bir yenilgi değil, sadece Karadeniz darbesinin zamanlaması açısından bir yenilgidir. Daha sonra bunu, beklenen bir Fransız-Alman savaşının ortasında sahneleyebileceği umuduyla kendini avutabilmiştir.[27]

Gorçakov'un başarısız planıyla ilgili üç soru yanıtlanmayı beklemektedir: i) Gizli konseyin kesin tarihi neydi? ii) Goriainov neden bundan bahsetmedi? iii) Tüm bu olay 1870 darbesine nasıl bir ışık tutmaktadır?

Konseyin kesin tarihini mevcut argümanlara göre belirlemek zor. Fakat Gorçakov'un neredeyse iki yıl sonra yazdığı memorandumda belirttiği gibi, konseyin 1866 yılının eylül ayında toplandığı, 1866 yılındaki talimatlarından birinde bulunan bir kurşun kalem notuyla da teyit edilmektedir.[28] Peki, Eylül'ün kaçında? Bu zeki diplomatın sözlerinde hiçbir ipucu yoktur. Oubril'e[29] verdiği iki talimat ve maliye bakanından gelen

[24] Ç.N.: O dönem düşünüldüğünde makalede kullanılan Sultan kavramı ile ifade edilen Osmanlı İmparatorluğu'dur.
[25] Bu olasılıkların tümü, genel bir kongrenin görüşüldüğü Mayıs 1866'dan beri Avrupa da tartışılıyordu. Gorçakov, İtalya'nın Bosna'yı satın alıp Venedik karşılığında Avusturya'ya teklif edebileceği önerisini bir kenara yazmıştır. Bk. Redern'den Bismarck'a, telegraf No. 53, 21 Mayıs, 1866, Preussisches geheimes Staatsarchiv, Dahlem; less positive in Revertera to Beust, telegraf, 9 Aralık, 1866, and dispatch No. 22A, 8 May 1867, Haus- Hof- und Staatsarchiv, Vienna, used also by George H. Rupp, *A Wavering Friendship: Rtussia and Austria, 1876-1878* (Cambridge, 1941), 26.
[26] Gorcakov, Çar'a gösterilmeyen özel bir mektupta arkadaşı Oubril'e duygularını açıklamıştır: "Plus j'etudie la carte politique de l'Europe, plus je me convaincs qu'une entente serieuse et intime avec la Prusse est la meilleure combinaison, pour la seule. Comme de raison, nous ne nous mettrons as la remorque de personne. Il suffit que notre travail interieur et l'etat de nos finances nous oblige a l'abstention, pour que nous n'ayons besoin de qui que ce soit. Pour ma part, je suis loin d'etre pour cette abstention absolue. Je la trouve presque impossible, si la question d'Orient prenait un developpement, mais je reste fidele 'a un principe auquel je me resigne depuis douze annees, celui de ne point compromettre nos interets dans l'interieur par des combinaisons politiques bien qu'elles sauvegarderaient les traditions historiques de la Russie et meme un peu la r6putation du chef de Cabinet. C'est un acte d'abnegation dont on doit savoir gre a un caractere auquel la paix est inconnue et pour lequel les demi-mesures ne sont que des palliatifs 'a l'usage des petits et des faibles. Plus que jamais je me trouve aujourd'hui dans une de ces positions." Gorçakov'dan Oubril'e mektup, St. Petersburg, 29 Eylül [2 Ekim], 1866, R, ARVP.
[27] R, ARVP, "Gorchakov to Oubril, confidentielle," Nov. 5 [17], 1866.
[28] Bk: nn. 2 and 16 above
[29] Eylül 9 [21] ve Eylül 29 [Oct. II], 1866, R, ARVP.

BY-NC-ND 4.0

bir notta belirsiz ipuçları bulunmaktadır. 16 Eylül'de (eski)[30] Tsarskoe Selo'da düzenlenen bu son belge, görünüşe göre o konseyde tartışılmak üzere hazırlanmıştı. Bu nedenle muhtemelen Gorçakov, darbesini bu sıralarda, yani 28 Eylül 1866'dan (yeni) önce hazırlamıştı.[31]

Burada belki, Gorçakov'un önerdiği eylemin neden savaşın genel krizinin sona erdiği, barış antlaşmalarının imzalandığı ve Fransız taleplerinin geri çekildiği Eylül ayı sonuna kadar beklemesi gerektiği sorulabilir. Acaba, Manteuffel hâlâ St. Petersburg'dayken, yani daha erken bir tarihte çok daha uygun olmaz mıydı?

Bu soru, 1866 yılı Ağustos ve Eylül aylarındaki Avrupa durumunun detaylı bir şekilde incelenmesini gerektirir ki yazar bunu başka bir yerde yapmaktadır. Burada Fransa ve İngiltere'nin desteğini almadığı müddetçe savaş ve barışın, Rusya'nın kendi amaçlarına uygun şekilde kullanabilmesi için çok hızlı bir şekilde gerçekleştirildiğini söylemek yeterlidir. Çar ve başbakanı böyle bir iş birliğinin imkânsız olduğunu anladığında, barış fiilen tamamlanmıştı bile. Elbette, bir anda politika değiştirme ve yasa dışı veya zorla izole edilme durumu kolay değildi. Baskı politikası (policy of force) Aleksandr'a göre değildi; son birkaç yıldır Kral William ve Bismarck'a vaaz ettiği her şeye aykırıydı. Gorçakov'un nihayet İmparator'u bu kadar cesur bir adım atmaya ikna etmeye çalıştığı anda, amacını gerçekleştireceği Avrupa konularında beklentileri bir ay öncesine göre çok da elverişli değildi. Ana fikir -dost Prusya'nın ve muhtemelen düşman Fransa'nın göreli gücü- eylül ayına kadar çok az değişmişti. Fakat bu esnada Yakın Doğu sorununun aciliyeti ve kamuoyunun Rus hükümeti üzerindeki baskısı artmıştı ve Gorçakov, bu Rus fikri atmosferinin içinde idi. Bu nedenle de eylül ayında Rusya'nın karşı karşıya olduğu alternatif, öncesinde (ağustos ayında) olduğundan daha güçlü bir şekilde eylemde bulunmak veya müzakere etmek şeklindeydi. Gorçakov, yarı önlem politikasını "yalnızca küçükler ve zayıflara uygun"[32] olduğu için reddetti ve bir eylem politikası önerdi. Ancak Çar müzakereye karar verdi.

Rutin işlerin yazımından ve Dünya Savaşı öncesi Rus diplomatik arşivlerinin yöneticisi Goriainov'un 1866'da Karadeniz politikasıyla ilgili bu önemli karardan neden bahsetmediği sorusunun cevabı belirsizdir. Çar'ı Gorçakov'a karşı korumak istediği hipotezi ise, kitabının geri kalanında her iki şahsa da tarafsız olduğuna dair verdiği kanıtlarla geçersiz kalmaktadır. Ona göre 1870 yılı yerine 1866 yılını bir milat olarak ifşa edecek iki belgeden biri olan Gorçakov memorandumu, muhtemelen el yazması tamamlanana kadar kayıtlara geçmemiştir. [33] Durumu açıklığa kavuşturan başka bir belge ise açılmamış gibi görünen bir paketin içinde Viyana'ya yazılmış bir taslak nottu. Bu bağlamda Karadeniz diplomasisi başuzmanı, 1856 ile 1870 yılları arasında bu politikanın en önemli olayını muhtemelen farkında olmadan gözden kaçırmıştır.

BY-NC-ND 4.0

[30] W. Graf Reutern, Die finanzielle Sanierung Russlands nachl der Katastrophe des Krimkrieges, 1862, bis 1878, *duirch den Finanzminister Michael von Retutern* (Berlin, 1914), 16-96.

[31] Ç.N: Bahsi geçen tarihler dipnotlardan da anlaşılacağı gibi ikili farklı tarih gibi görünse de esasında bunun temel nedeni Rusların Gregoryen takvim kullanmasıdır. Bu takvim Miladi takvim ile yaklaşık on günlük bir farka sahiptir.

[32] R, ARVP, G. Gorçakovdan Oubril'e, mektup, St. Petersburg, Sept. 29 (Oct. II), 1866, 26.

[33] The original Russian edition of Goriainov's work was published in St. Petersburg in 1907 and may well have been finished in manuscript in 1906.

Son olarak, bu makalede ileri sürülen gerçekler 1870 yılındaki gelişmelerin kaynağına ve bu eylemin iki temel açıklamasının göreli güvenilirliğine yeni bir ışık tutmaktadır.[34] Öte yandan, yeni belgeler darbenin Eylül 1866 gibi erken bir tarihte ayrıntılı olarak düşünülüp ve hazırlandığını göstermektedir. Sadece belirli bir noktada, daha sonra bir değişiklik yapılmış gibi görünmektedir. 1866 yılında Ruslar, Besarabya'nın aşağı kısmının geri verilmesini ve Karadeniz hükümlerinin[35] iptal edilmesini umarken, 1870 yılına ise Besarabya'dan hiç bahsedilmemiştir.

İkinci olarak, yeni kaynaklar bu fikrin sahibinin Çar Aleksandr'dan çok Gorçakov olduğunu şüpheye yer bırakmayacak şekilde göstermektedir. Bu nedenle, Goriainov'un 1870 yılı darbe fikrini ortaya süren kişiye dair yorumunun, Rheindorf'unkinden daha doğru olduğu açıktır. Bunun nedeni ikinci yazarın, tüm övgüyü şansölyesi pahasına Aleksandr'a verme eğiliminde oluşudur.[36]

Hem 1866'nın başarısız girişimi, hem de 1870'in tamamlanmış hareketinin gerçek ilişkisi şu gibi görünmektedir: Ahlaki itici güç ve kısmen de olsa zamanlama bizzat Çar'ın işiydi, fakat eylem planının ana hatları ve tüm detayları ile nihayet başarılı uygulaması Gorçakov'a aitti.

1870'te olduğu gibi 1866'da da Rus Dışişleri Bakanı, yetenekli ve ulusun uzun vadeli çıkarlarına boyun eğmeyi reddeden bir bağlılık sergilemişti. Bu gerçek, Gorçakov'un itibarında, sonraki 10 yılda -yeteneklerinin zirve dönemini geçtikten sonra- oluşan olumsuzlukların bir kısmını yok etmeye hizmet etmiş olmalıdır. Bu da 1860'lara dair daha fazla Rus kaynağının gün yüzüne çıkmasıyla Prens Aleksandr Mihayloviç Gorçakov'un üstün yeteneğinin yanı sıra karakter gücünün de daha adil bir şekilde takdir edileceğine dair işarettir.

✵ ✵ ✵

Beyanname:

1. Etik Kurul İzni: Etik Kurul İzni gerekmemektedir.

2. Katkı Oranı Beyanı: Yazarlar, makaleye eşit oranda katkı sağlamış olduklarını beyan etmektedirler.

3. Çıkar Çatışması Beyanı: Yazarlar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedirler.

Declarations:

1. Ethics approval: Not applicable.

2. Author contribution: The authors declare they have contributed equally to the article.

3. Competing interests: The authors declare no competing interests.

✵ ✵ ✵

BY-NC-ND 4.0

[34] Goriainov, *Le Bosphore*; Kurt Rheindorf, *Die Schwarze-Meer-(Pontus-) Frage vom Pariser Frieden von 1856 bis zum Abschluss der Londoner Konferenz von 1871* (Berlin, 1925).

[35] Mayıs 1866'da Lord John Russell, İngiltere'nin Besarabya'nın Rusya'ya dönüşünü düşünmeye hazır olduğunu belirtti (Goriainov, 145 Oubril, Prens Charles'ın Romanya'nın hükümdarı olarak tanınması için takas edilmesini önerdi (Oubril, No. 163 gizli, 19/31 Mayıs 1866, R, ARVP). Ağustos'ta Bismarck istifayı önerdi (Oubril, No. 26I sccrete, 26 Temmuz/ 7 Ağustos 1866, R, ARVP). Kasım ayında Çar, Prusya veliaht prensine Paris antlaşmasıyla devredilen toprakların iadesini istediğini söyledi. Bk. R, ARVP, "Gorchakov to Oubril," Nov. 10 [22], 1866. Gorçakov, birkaç hafta sonra Avusturya büyükelçisine benzer bir açıklama yaptı. Bk. Haus-Hof- und Staatsarchiv, "Revertera to Beust," No. 34C re'serve', Dec. 10/Nov. 28, Vienna 1866.

[36] Rheindorf, *Die Schwarze*, 92 and n. 69.

KAYNAKÇA

Kaynak Eserler

Charles-Roux, F. *Alexandre II, Goritchakog, ct Napoleon III*. Paris: 1913.

Das Staatsarchiv XX (1871): 115-116.

Die auswiirtige Politik Preussenis VIII. Ed. H. Michaelis. Oldenburg, 1934.

Die auswiirtige Politik Preussenis VIII. Ed. H. Michaelis. Oldenburg, 1934. Nos. 3 ve 5.

Die Begriindung des deutschen Reiches V. Berlin, 1913.

Driault & M. L'Heritier. *Histoire diplomatique de la Grece* III. Paris, 1925.

Goriainov, S. *Le Bosphore et les Dardanelles*. Paris, 1910.

Haus- Hof- und Staatsarchiv. "Revertera to Beust." No. 34C re'serve', Dec. 10/Nov. 28. Vienna, 1866.

L'Heritier, M. *Histoire diplomatique de la Grece*. Paris, 1925.

Onou, Alexander. "The Memoirs of Count N. Ignatyev." *Slavonic Review* X (1931): 392-393.

Origines diplomatiques de la guerre de 1870-1871 XII. Paris, 1921.

Origines diplomatiques de la guerre de 1870-1871. XII. Paris, 1921.

Otto von Bismarck, *Die gesammelten Werke* VI. Berlin, 1929. Nos. 543 and 57I.

R, ARVP. "Gorchakov to Oubril, confidentielle." Nov. 5 [17], 1866.

R, ARVP. "Gorchakov to Oubril, letter." St. Petersburg, Sept. 29 [Oct. II], 1866.

R, ARVP. "Gorchakov to Oubril." Nov. 10 [22], 1866.

R, ARVP. "Oubril, No. 163 secrete." May 19/31, 1866.

R, ARVP. "Oubril, No. 26I sccrete." July 26/Aug. 7, 1866.

R, ARVP. "Repeated statements of Napoleon III to Baron Budberg, Russian ambassador in Paris, in July and August." 1866.

Reutern, W. Graf. *Die finanzielle Sanierung Russlands nachl der Katastrophe des Krimkrieges, 1862, bis 1878, duirch den Finanzminister Michael von Retutern*. Berlin, 1914.

Rheindorf, Kurt. *Die Schwarze-Meer-(Pontus-) Frage vom Pariser Frieden von 1856 bis zum Abschluss der Londoner Konferenz von 1871*. Berlin, 1925.

Rupp, George H. *A Wavering Friendship: Rtussia and Austria, 1876-1878*. Cambridge, 1941.

Sumner, H. "Ignatyev at Constantinople, 1864-1874," *Slavonic Review* XI (1932): 346-347.



BY-NC-ND 4.0